

گرنگی ریکه و تننامه نیوده و له تیبه کان بو هه ریمی کوردستان

پروفیسور دکتور بپیار شیرکو بابان

یه کیک له سه رچاوه گرنگه کانی یاسای نیوده و له تی، بریتیبه له ریکه و تننامه نیوده و له تیبه کان. دوو جوور ریکه و تننامه ی نیوده و له تی هه یه: ریکه و تننامه فره لایه نه کان و ریکه و تننامه دوولایه نه کان. ریکه و تننامه فره لایه نه کان زیاتر دارپژهری یاسا نیوده و له تیبه کان و، هه رچی ریکه و تننامه دوولایه نه کان ره هه ندیکی گریبه ستیان هه یه؛ دوو ده و له ت له سه ر بابه تیکی دیاریکراو ریک ده که ون و ئه رک و مافه کانی نیوانیان ریک ده خه ن.

عیراق و ریکه و تننامه نیوده و له تیبه کان

سنوور و پووبه ری ئیستای عیراق به ره می داگیرکاری بریتانیا له دواى جهنگی جیهانی یه که م و ریکه و تننامه نیوده و له تیبه کان. له دواى سه ره به خو بوونی له سالی ۱۹۳۲ وه تا وه کوو ئه مرۆ، عیراق سه دان ریکه و تننامه ی په سه ند کردووه. سه ره رای گرنگی ریکه و تننامه نیوده و له تیبه کان، که چی ده ستووره کانی عیراق له سالی ۱۹۲۵، ۱۹۵۸، ۱۹۶۴، ۱۹۷۰ بایه خیکی ئه وتویان به ریکه و تننامه نیوده و له تیبه کان نه داوه. بو نمونه ریکه و تننامه ی نیوده و له تیبه تابییه ت به ریگریکردن و سزادانی تاوانی جینۆسایدی سالی ۱۹۴۸، له لایه ن عیراقه وه له سالی ۱۹۵۹ وه په سه ند کراوه، که چی عیراق تا ئه مرۆ تاوانی جینۆسایدی نه خستۆته ناو یاسای سزادانی عیراقیبه وه؛ به لکووو له وه یش زیاتر، دامه زراوه عیراقیبه کان، به حکوومه ت و سوپاوه، تاوانی جینۆسایدیان دژی گه لی کوردستان ئه نجام داوه و، ریکه و تننامه نیوده و له تیبه کیه یان سالی ۱۹۴۸ ی پیشیل کردووه و ده که کان وه کوو وشه ی مردوو له سیسته می یاسادانانی عیراقیدا ماونه ته وه.

عیراق له و ولاته سه یروسه مه رانه یه که ریکه و تننامه ی دژی به شیکی گه له که ی به کار هیناوه. له ۶/۳/۱۹۷۵ عیراق و ئیران واژویان له سه ر ریکه و تننامه ی جه زائیر کرد و دواتر په یماننامه ی تابییه ت به سنوور و دراوسیتی باشیان له ۱۳/۶/۱۹۷۵ واژو کرد که سی پروتۆکۆلی ده رباره ی دارشتنه وه ی سنووری ئاوی و دارشتنه وه ی سنووری خاکی و پرسى ئاسایشی له گه ل هاوپیچ کرابوو. سه ره رای ئه وه ی که ئه م ریکه و تننامه نه، خو یان به ریکه و تننامه یه کی نیوده و له تیبه دوولایه نه پیشان دها، به لام مه به ست لی، توندنه وه ی شوړشی کورد بوو له و سه رده مه دا. هه ر ئه و ریکه و تننامه یه، بووه هوکاریکی سه ره کیی هه لگیرسانی جهنگیکی درپژخایه نی هه شت ساله له نیوان عیراق و ئیران.

بابه تی ریکه و تننامه ی نیوده و له تی و عیراق، زور پرسى سیاسى و ئابووری و یاسایی له خو ده گری، به لام ئه وه ی پیوسته لی ره بگوتریت ئه وه یه که ده ستووره کانی عیراق بایه خیکی ئه وتویان به ریکه و تننامه کان نه داوه. ئه وه تا ئه نجومه نی سه رکر دایه تی شوړشی به عسی، به پیی یاسا به رکاره کانی عیراق، ده سه لاتی په سه ند کردنی ریکه و تننامه ی نیوده و له تیبه له ئه ستۆ بوو. له دواى سالی ۲۰۰۵ ده ستووری عیراق ئه م ده سه لاته ی به ئه نجومه نی نوینه ران داوه.

پینگەى رېككەوتننامە نۆدەولەتییەكان لە دەستوورى عێراقى سالى ۲۰۰۵ ديارى نەكراوه؛ لە ولاتە پيشكەوتووەكان پینگەى رېككەوتننامەكان لە سەرووى ياساكان و تەنانەت لە سەرووى دەستووريشە. بەلام دەستوورى عێراق ئەوەى ديارى نەكردووە كە نابيت ياسايەك دەربجيت پيچەوانەى رېككەوتننامە نۆدەولەتییەكان بێت. لە ماددەى (۲)ى دەستوورى عێراقى بەركار، تەنيا ئاماژە بەو كراوہ كە نابيت ياساكان پيچەوانەى بنەما جيگيرەكانى ئيسلام و بنەماكانى ديموكراسى و ماف و ئازادىيەكان بن كە لە دەستووردا هاتووہ. ھەرھەما ماددەى (۱۳)ى دەستوور، زۆر بەروونى رېگە بە ھيچ رېككەوتننامەيەكى نۆدەولەتى نادات كە لە سەرووى دەستوورھوہ بېت؛ ھەرچەندە لە ماددە (۸)ى دەستوور نووسراوہ، كە عێراق ريز لە پابەندىيە نۆدەولەتییەكانى دەگرېت. سەرھەراى گرنگى رېككەوتننامە نۆدەولەتییەكان، بەلام عەقلىيەتى ياسايى عێراقى، نەگەيشتوتە ئاستى ئەوہى كە لە پینگەى ياساى نۆدەولەتى و رېككەوتننامە نۆدەولەتییەكان تى بگەن.

تینەگەشتن لە پینگەى رېككەوتننامە نۆدەولەتییەكان: بريارى دادگەى بالاي ئيتىحادى دەربارەى خۆر عەبدوللا وەكوو نمونە

كيشەى سنوورى نيوان عێراق و كويت ميژوويەكى دووردريژى ھەيە؛ تا گەيشتە ئەو راددەيەى بەشيك لە سنوورەكانى نيوانيان بەپيى بريارى ژمارە (۸۳۳)ى سالى ۱۹۹۳ى ئەنجومەنى ئاسايشى نەتەوہ يەكگرتووەكان بەسەر عێراقدا بسەپيئريت. بە مەبەستى جيگيرکردنى سنوورەكان، نەتەوہ يەكگرتووەكان بۆ ھەتاهەتايە بەشى ھەوتەمى چارتەرى خۆى بەكار ھيئا؛ بەلام ھەندىك بابەتى سنوورى تريس ھەبوون، دواتر بەپيى رېككەوتننامەى دوولايەنەى نيوان كويت و عێراق لە ۲۹/۴/۲۰۱۲ دەربارەى خۆر عەبدوللا چارەسەر کران.

بەلام دادگەى بالاي ئيتىحادى بريارىكى تايبەت بە نادەستووريبوونى رېككەوتننامەى عێراق و كويت دەربارەى خۆر عەبدوللاى لە رېككەوتى ۴/۹/۲۰۲۳ دەركرد و، تاكلايەنە بريارى ھەلوەشاندنەوہى ئەم رېككەوتننامەى راگەياند. ئەم بريارەى دادگەى ئيتىحادى، دوو مەترسىيە تىدايە بۆ عێراق؛ مەترسىيەكان رەھەندى ياسايى و سياسىيان ھەيە. سەبارەت بە رەھەندە ياسايىيەكە، بەپيى ئەم بريارە بېت گشت رېككەوتننامە نۆدەولەتییەكانى كە عێراق لە نيوان سالانى ۲۰۰۵ بۆ ۲۰۱۵ پەسەندى كردووہ، دەخرىتە ژير پرسىارى دەستووريبوون؛ ئينجا رېككەوتننامەكە دوولايەنە بېت يان فرەلايەن. بە واتايەكى تر گشت ئەو رېككەوتننامانەى عێراق لەو ماوہەدا پەسەندى كردوون، پيوستى بە ريزەى ياسايى ۲/۳ى ئەنجومەنى نوینەرانە، كە ئەمەيش لە زۆربەى رېككەوتننامە نۆدەولەتییە پەسەندكراوہكانى عێراقدا بەرجەستە نەبووہ. عێراق لە ماوہى نيوان ۲۰۰۵ و تاوہكوو دەرچوونى ياساى ژمارە (۳۵)ى سالى ۲۰۱۵ دەربارەى بەستنى رېككەوتننامە نۆدەولەتییەكان، دەيان رېككەوتننامەى پەسەند كردووہ، كە رەھەندى ئابوورى، ئەمنى، و بەرھيئان و...يان ھەبووہ؛ دەكرى بەشيكى زۆرى ئەو رېككەوتننامانە، تانەى نادەستووريبوونيان لى بدرېت. ئەمەيش ناوبانگ (سومعە)ى نۆدەولەتییە عێراق دەخاتە ژير پرسىارەوہ كە چۆن رېككەوتننامەيەك، بۆ نمونە رېككەوتننامەكەى “خۆر عەبدوللا” كە لە سالى ۲۰۱۳ وە پەسەند كراوہ، دوای دە سال بە تاكلايەنە لەلايەن عێراقەوہ ھەلبوہشىتەوہ؛ يان ئەو رېككەوتننامانەى لەگەل ئەمريكا و ولاتانى تر واژۆ كراون. دەكرېت بە دەيان رېككەوتننامەى تريس تانەيان لى بدرېت و عێراق بخرىتە دۆخىكى ياسايى نۆدەولەتییە كارەساتبارەوہ؛ بەمەيش عێراق پوو بەرووى بەرپرسىارىتییى نۆدەولەتى دەبېتەوہ. پرسىارەكە ئەوہيە: ئەگەر كويت بەم ھەلوەشانەوہ تاكلايەنە رازى نەبوو، عێراق بە زەبر و ھيز بريارى دادگەكە جيپەجى دەكات؟ ئايا

سهبارت به رههنده سیاسییهکهی، دادگهی ئیتحادی زور بهدریژی باسی له میژووی پرکیشهی نیوان کویت و عیراق کردووه. هر له سالی ۱۵۶۶هوه پییدا هاتووه تا سالی ۱۹۹۰؛ بهناراستهوخو باس لهوه دهکات که کیشهکانی عیراق و کویت چارهسەر نهبوونه و، دادگهکه نهیوستووه ناوه فهرمییهکهی کویت که “دولة الكويت” ه بهکار بیئیت، وهکوو ئامازهیهک که کویت بهشیک بووه له عیراق. بریارهکهی دادگه بهروونی باس لهوه دهکات بریتانییهکان به دریژیایی میژوو بهرگرییان له کویت کردووه؛ نه تهسلیمی عوسمانییهکان و نه عیراقییهکانیش کردووه. مهترسییه سیاسییهکه بو عیراق ئهوهیه، عهبدولکههریم قاسم له سالی ۱۹۶۱ بهفهرمی گهراوههی کویت بو عیراقی راگهیانند و له سالی ۱۹۶۳ بهو دهرده چوو و لهسیداره درا. دواتر له سالی ۱۹۶۶ عهبدولرهمان عارف، دیسان دۆسیههی داگیرکردنی کویتی کردهوه و دواتر بهعسییهکانی ۱۹۶۸، له سهروکایهتی بهدهران نا. له سالی ۱۹۹۰ سهددام حوسین، کویتی داگیر کرد و دواتر بینیمان عیراق چیی بهسەر هات. ئیستا پرسیارهکه ئهوهیه: ئایا دادگهی ئیتحادی دهیهویت ئهوه دۆسیهیه دیسان بکاتهوه؟! ئایا دهستیک له پشت ئهوه بریارهوهیه، یان تهنیا غرووریکی عیراقچیتیه؟ بی گومان بهتهنیا کویت نا بهلام بریتانیا و ئەمریکا وهلامیان بو ئهوه پرسه دهبیئت.

سوودهرگرتنی ههریم له ریکهوتننامه نیودهولهتییهکان

له سالی ۱۹۹۱هوه تاوهکوو ئیستا ههریمی کوردستان ریکهوتننامهی نیودهولهتی به واتای یاسای نیودهولهتی پهسهند نهکردووه، بهلام چهندان یاداشتی لیکتیگهیشتنی واژوو کردووه؛ گرنگرتینی ئهوه یاداشتانه بریتین له: یاداشتی نیوان سهروکی ههریم و وهزیری دهرهوهی فهرنسا له ۱۵/۶/۲۰۱۰ و، یاداشتی لیکتیگهیشتنی ۱۲/۷/۲۰۱۶ له نیوان ههریمی کوردستان و ئەمریکا دهربارهی جهنگی داعش. وهک له دهستووور و یاسای عیراقی ژماره (۳۵)ی سالی ۲۰۱۵ی یاسای بهستنی ریکهوتننامهکاندا هاتووه؛ دهسهلاته فیدرالییهکانی عیراق ئهرکی دانوستاندن و واژوکردن و پهسهندکردن و تۆمارکردنی ریکهوتننامه نیودهولهتییهکانیان له ئهستودایه. سروشتی ریکهوتننامهکان ئهوهیه که بهسەر گشت دهولهتدا جیبهچی دهبیئت، بی ئهوهی پئویست بکات پههلهمانی ههریم یاسای بهرکارکردنی بو دهربکات.

پرسیارهکه ئهوهیه: چۆن ههریم سوود لهم ریکهوتننامه وهرگریت؟ یهکهم خال ئهوهیه که ههریم نابیت به ههمان عهقلییهتی عیراقی پروانیتته ریکهوتننامهکان، بهلکوو بهپهچهوانهوه، ههریم پئویسته بهبایهخهوه پروانیتته ریکهوتننامهکان. وهکوو دهزانریت، ریکهوتننامهکان به قوناغی جوړاوجوړدا تی دهپهپریت. هر له قوناغی دانوستاندنهوه، ههریم پئویسته ئاگاداری بابهتهکه بیت و بتوانیت کاریگهیری ههبیئت لهسەر دارشتنی دهقی ریکهوتننامهکان؛ بهتایبهت وهزارهتی دهرهوه، که دهسهلاتی تهواوی له بابهتی دانوستاندن و واژوکردن ههیه. سهبارت به پهسهندکردنیش، دهگریت نوینهرانی کوردستان له ئهجومهنی نوینهران و سهروکایهتی کۆمار، دهسهلاتهکانیان بخهنه کار بو ریگریکردن له هر بابهتیک که دژی ههریمی کوردستان بیت و، به ههموو ئامرازه یاسایی و سیاسییهکان بهرپهرجی ئهوه دهقانه بدهنهوه.

بهلام پئویسته بگوتریت، زوربهی زوری دهقهکانی ریکهوتننامهکان بابهتی گرنگی تیدایه که دهگریت له کاتی جیبهچیکردن له ئاستی ناوخوی عیراق سوودی لی وهگریت. دهسهلاتی جیبهچیکردن له ههریمی کوردستان. که حکوومهتی ههریمه. دهتوانیت میکانیزم بدوژیتتهوه بو جیبهچیکردنی راستهوخوی

پێککه و تننامه کان له ئاستی ههریم؛ یان سوود له پێگهی وهزیری دهرهوهی عێراق وهرگریت و له پێی ئهوهوه وا بکریت که پێککه و تننامه کان سوودیان بۆ ههریم هه بیئت.

وهک دهزانی، پێگهی نیودهولهتی و په یوهندییهکانی ههریمی کوردستان له گهڵ جیهانی دهرهوه، پایهی سه رهکین بۆ پاراستنی قهواره ی ههریم. ئینجا پێویسته ههریم کار له سه ره جیهه جیکردنی ئه و پێککه و تننامه دوولایهن و فره لایه نانه بکات، که عێراق په سه ندی کردوون. ئه م بابه ته یهش له پووی یاساییه وه کێشه یهکی ئه وتووی نییه، له به ره ئه وهی عێراق قبوولی کردووه؛ ئینجا شیوازی جیهه جیکردنه که ده که ویته ئه ستووی ده سه لاته ناو خۆیییهکانی عێراق. واته پێککه و تننامه په سه ندکراوه که، چوارچۆیه یهکی یاساییه بۆ دامه زراوه عێراقی و کوردستانییهکان بۆ جیهه جیکردنی پێککه و تننامه که.

سه بارهت به م پرسه چه ندان پرسیار دیته پێشه وه: تا چه ند - بۆ نمونه - ههریمی کوردستان سوودی له پێککه و تننامه ی کۆماری عێراق و یه کیتی ئه وروپا له بواری شه راکه تی ستراتیژی له بواری وزه وهرگر تووه که له سالی ۲۰۱۲ وه له عێراق چۆته بواری جیهه جیکردنه وه؟ یان پێککه و تننامه ی شه راکهت و هاریکاری نیوان عێراق و یه کیتی ئه وروپا و ولاتانی ئه ندام، که له سالی ۲۰۱۳ وه په سه ند کراوه و زیاتر له (۱۸۰) لاپه ره ده بیئت؟ پێش چه ند رۆژیک له ۲۸/۸/۲۰۲۳ پێککه و تننامه ی دوولایه نه ی نیوان کۆماری عێراق و ئیمارات دهر باره ی هاندان و پاراستنی وه به ره یان، چووه بواری جیهه جیکردنه وه، له کاتی کدا ده زانی ئاستی په یوهندییهکانی ههریم و ئیمارات له لووتکه دایه و، یاساکانی ههریمی کوردستان زیاتر له یاساکانی عێراق هاندهرن بۆ وه به ره یانی بیانی. له کاتی ئیستادا ئه نجومه نی نوینه ران خه ریکی په سه ندکردنی پێککه و تننامه ی شه راکه تی ستراتیژین له گهڵ فره نسا له بواره جیاوازهکانی سیاسی و سه ربازی و ئابووری و رۆشنبیری و هتد. ئایا تا چه ند ده توانیت سوود له و پێککه و تننامه ی سه ره وه وهرگریت؟

ئهمانه ی سه ره وه چه ند نمونه یهکی که من. پێککه و تننامه په سه ندکراوه کان له لایهن عێراقه وه، به شیکن له یاسا کاری پیکراوهکانی ههریم و، پێویسته کاریان له سه ره بکریت. ئه گه ره عێراقیش بابه تیکی جیهه جی نه کردییت وه کوو ئه رکیکی نیودهولهتی، ده کریت ههریم کاریان له سه ره بکات و سوودی لی وهرگریت. بۆ نمونه پێککه و تننامه ی پێگیکردن و سزادانی تاوانی جینۆسایدی سالی ۱۹۴۸ که له لایهن عێراقه وه له سالی ۱۹۵۹ په سه ند کراوه، له ئاستی عێراقدا کاریکی ئه وتووی له سه ره نه کراوه؛ زۆر گرنگ ده بیئت ههریمی کوردستان له ئاستی خۆیه وه کاری له سه ره بکات و تاوانی جینۆساید بخاته ناو سیسته می یاسایی خۆیه وه.

کۆتا وشه

پێککه و تننامه نیودهولهتییهکان و جیهه جیکردنیان له لایهن ههریمی کوردستانه وه، دهر وازه یهکی گرنگه بۆ پاراستنی ههریمی کوردستان. پێککه و تننامه کان ئامرازیکی گرنگ بۆ به دامه زراوه ییکردنی په یوهندییهکان. پێککه و تننامه نیودهولهتییهکان له ئاستی ده سه لاتدارانی فیدرالییدت دانوستاندن و په سه ندکردنیان بۆ ده کریت، به لام ده توانریت پێککه و تننامه که دوا ی دیراسه تکردن و دانانی میکانیزی گونجاو، سوود و قازانجه که ی بۆ ههریمی کوردستان بیئت.